

●

ТИСЯЦЬКІ ТА ДЕЦИМАЛЬНА СИСТЕМА В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ КНЯЗІВСТВІ ДОМОНГОЛЬСЬКОГО ЧАСУ

Стаття присвячена історії децимальної системи давньої Русі, зокрема, в такому крупному князівстві, як Чернігівське. В XII ст. у цьому князівстві фіксуються тисяцькі в Чернігові та Новгороді-Сіверському, двох найзначущих центрах князівства. Особлива тисяча в кінці першої половини XII ст. відмічена в Сновську. У той же час у Путивлі жили 700 чоловік князівської «чади», що дозволяє говорити про 7 сотень тієї ж децимальної організації.

Ключові слова: децимальна система в давній Русі, Чернігівське князівство, тисяцькі та їхні функції у Чернігові та Новгороді-Сіверському, Сновська тисяча, чадь у Путивлі.

Перша згадка тисяцьких у Чернігівському князівстві відноситься до 1164 р. Це не означає, що децимальна система й інститут тисяцьких уперше з'являються в цьому князівстві у вказаний час. Можна згадати, що в Переяславському князівстві і в київському Білгороді тисяцькі фіксуються вже в 1113 р.¹, тобто більше, ніж на півстоліття раніше в порівнянні з Чернігівським князівством, хоча останнє на початку XII ст. і по розмірах своєї столиці, і по числу міст, що входили до його складу, значно перевершувало Переяславське та Білгородське (у рамках Київського) князівства. Ймовірно, що пізня згадка тисяцьких у Чернігівському князівстві пояснюється не особливостями історичного розвитку Дніпровського Лівобережжя і Подесення, а специфікою появи і збереження свідчень про тисяцьких у цьому регіоні.

Проте перша фіксація в Чернігові тисяцького саме в 1164 р. не є випадковою. На початок 60-х рр. XII ст. Чернігівське князівство досягло значних успіхів у своєму розвитку. Згідно з письмовими джерелами, у ньому на той час налічувалося 53 міста, а територія тягнулася від лівого берега Дніпра в його середній течії до верхів'їв Дону².

Основна частина цих міст і цієї території на початку 60-х рр. XII ст. належала чернігівському князеві Святославу Ольговичу. До його володінь входили Чернігів з сімома містами, які він отримав від свого двоюрідного брата князя Ізяслава Давидовича в 1158 р.³; землі в'ятичів, які плундував у тому ж 1158 р. той же князь Ізяслав⁴; місто Курськ, виділене в 1160 р. Святославом своєму старшому синові Олегу⁵; місто Облов' – володіння дружини Святослава⁶; виморочні міста Ізяслава Давидовича, вбитого в битві на р. Желяні в березні 1161 р.⁷ Небіж Святослава Ольговича, син його старшого брата Всеволода, князь Святослав володів Новгород-Сіверським із містами, що відносилися до нього⁸. Його брат Ярослав князував у м. Ропеську⁹. Була жива і мати цих князів. За нею залишалося місто Глухів¹⁰. Князь Святослав Володимирович зберігав за собою Вщиж¹¹. Таким чином, якщо говорити про внутрішній розвиток Чернігівського князівства після загибелі Ізяслава Давидовича, то навряд чи хтось із його небожів (рідного і двох двоюрідних) міг змагатися зі Святославом Ольговичем і його сім'єю за верховну владу в князівстві, оскільки велика частина князівства була володінням цієї династії.

Незважаючи на це, смерть 15 лютого 1164 р. Святослава Ольговича викликала

© Кучкін Володимир Андрійович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту російської історії РАН, керівник Центру з історії Давньої Русі.

переполох у його сімействі і керівних верхах Чернігівського князівства. Овдовіла дружина Святослава, за походженням донька новгородського посадника, з молодшими дітьми (крім вже самостійного Олега, в неї були сини: 12-річний Ігор і Всеволод, котрий народився після нього, а також три доньки), «сгадавши и съ пискупомъ и с мужи князя своего с передними, и цѣловаша святого Спаса на томъ, яко не послатися къ Всеволодичю Новугороду. Первое цѣлова пискупъ Антонъ святого Спаса, и потомъ дружина цѣловаша. И рече Гюрги тысяцьки: «Намъ было не лѣпо дати пискупу цѣловати святого Спаса, занеже святитель естъ. А намъ ся о нь не блазнити, занеже князии свои любилъ»¹². Чернігівський літописець повідомив про великі побоювання, які виникли в сім'ї Святослава Ольговича після його смерті. Його родичі, а також оточення боялися того, що старший племінник померлого Святослава Ольговича, котрий правив у Новгороді-Сіверському, князь Святослав Всеволодович, майбутній герой «Слова о полку Ігоревім», дізнавшись про смерть дядька, почне війну за його спадок. В обговоренні запобіжних заходів, які хотіли зробити вдова Святослава Ольговича і її діти, взяли участь чернігівський єпископ і «передні чоловіки», тобто бояри-радники князя, котрий помер. Серед них виявився і тисяцький, вочевидь, чернігівський, Гюргі (Георгій). Він – один із вищих бояр, який повчає інших, як слід було б організувати процедуру присяги про нерозголошення відомостей щодо смерті чернігівського князя. Тисяцький уважав, що цілування ікони Спаса не повинен був здійснювати єпископ Антоній, оскільки він був носієм високого духовного сану і сказане їм слово було святе вже саме по собі, без жодного обряду цілування ікони. Втім, свою абстрактну думку про особність єпископа тисяцький Гюргій підтвердив прикладами цілком конкретними, заявивши, що присутнім не слід сумніватися («не блазнитися») в порядності і чесності голови чернігівських християн, оскільки усім відомо, що він «князии свои любил». Усі похвальні промови тисяцького Гюргія на адресу єпископа Антонія виявилися порожнім звуком, оскільки вже через кілька днів з'ясувалося, що єпископ відправив таємне послання князеві Святославу Всеволодовичу в Новгород-Сіверський, сповіщаючи його про надзвичайні події у Чернігові і рекомендуючи якнайшвидше з'явитися з військом в столиці князівства і захопити владу. Чернігівський тисяцький виявився явним посібником єпископа-переветника. Але справа не лише в політичній позиції, яку, свідомо або по недоумству, зайняв у середині лютого 1164 р. чернігівський тисяцький. Великий інтерес викликає його твердження про те, що Антоній любив своїх, тобто, власне чернігівських, князів.

Точний час поставлення на чернігівську кафедру присланого з Візантії грека Антонія невідомий. Судячи з непрямих даних, він потрапив на цю кафедру наприкінці 40-х рр. XII ст.¹³. Між указаним часом і 15 лютого 1164 р. чернігівський стіл займали князі Володимир Давидович, його брат Ізяслав Давидович і їхній двоюрідний брат Святослав Ольгович. Якщо їх усіх ховав Антоній, то про нього справді можна було сказати, що він «князии свои любил» у множині, а не в однині або в подвійному числі. Мабуть, чернігівський тисяцький Гюргій добре знав, про що говорив. А у такому разі можна думати, що до 1164 р. Гюргій обіймав свою посаду протягом не менше 15 років або, щонайменше, достатньо довго належав до числа тих чернігівських «передніх чоловіків» – бояр, які оточували князів, були їхніми радниками і сподвижниками.

У зв'язку з цим, слід звернути увагу на одну звістку Іпатіївського літопису під 6667 роком. У літописі розповідається про те, як чернігівський князь Ізяслав Давидович, зайнявши Київ, вирішив у 1158 р. заступитися за галицького князя Івана Ростиславича Берладника і посадити його на князювання в Галичі. З Києва він зажадав, щоб чернігівський князь Святослав Ольгович і новгород-сіверський князь Святослав Всеволодович або самі взяли участь у його поході на Галич, або надіслали необхідну йому військову допомогу. Плани Ізяслава Давидовича його чернігівські родичі оцінили як авантюрні, відмовилися від участі в поході і стали надсилати в Київ своїх послів, намагаючись відрадити Ізяслава від його затії. Навіть коли Ізяслав виступив на Галич, його у Василеві під Києвом наздогнав посол від князя Святослава Ольговича Георгій Іванович, брат якогось Шакушаня. Він довго прохав князя Ізяслава відмовитися від походу, але той відповів, що «уже есмь пошел, но се молви, Георгии, брату Святославу: оже ты самъ <не> идеши, ни сына пустиши, аже ми богъ дасть оуспѣю Галичю, а ты тогда не жалуи на мя, оже ся почнешь попользвати и Щернигова к Новугороду (тобто

Новгороду- Сіверському. – **В. К.**)»¹⁴. Для нашої теми інтерес представляють не події 1158 р., що торкалися чернігівських князів, і не оцінки цих подій, а особистість посла Георгія Івановича. Поза сумнівом, це був дуже авторитетний боярин, добре знайомий як Святославі Ольговичу, так і Ізяславу Давидовичу, котрий називав його повним іменем. Він походив зі знатної сім'ї, представники якої служили чернігівським князям. Недаремно літописець підкреслив, що Георгій Іванович був братом Шакушаня, який, мабуть, був відоміший. Ім'я Георгія Івановича співпадає з ім'ям чернігівського тисяцького Гюргія – Георгія. І якщо це одна і та ж особа, можна з упевненістю говорити про те, що в Чернігові, як і в інших центрах домонгольської Русі, посаду тисяцького отримували представники найвідоміших боярських родин. Утім, висловлена думка може стати твердженням лише у тому випадку, якщо будуть знайдені й інші аргументи, що підтверджують правильність ототожнення двох чернігівських Георгіїв.

* * *

У другому за значимістю місті Чернігівського князівства – Новгороді- Сіверському – також фіксується тисяцький, щоправда, не безпосередньо, а опосередковано. При описі украї невдалого травневого походу 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців Іпатіївський літопис повідомляє, що в половецький полон разом із князем Ігорем потрапили «тысячского сынъ и конюшии его»¹⁵, які допомогли князеві виробити план утечі з полону. Оскільки з літописного тексту виходить, що син тисяцького і конюх були людьми князя Ігоря, робиться очевидним, що не названий по імені син тисяцького був сином тисяцького Новгороду-Сіверського, стольного міста Ігоря Святославича.

Участь у поході 1185 р. сина тисяцького була не випадковою. Той же Іпатіївський літопис повідомляє про те, що в цьому поході брали участь чорні люди. За словами цього джерела, вранці 11 травня руські князі, виявивши, що вони оточені силами половців, які перевищували власні, прийняли рішення: «Оже побѣгнемъ, оутечемъ сами, а черныя люди оставимъ, то от бога ны боудеть грѣхъ, сихъ выдавше, поидемъ. Но или оумремъ, или живи боудемъ на единомъ мѣстѣ»¹⁶. Ця згадка чорних людей у складі князівського війська в домонгольський період є унікальною. У післямонгольський час відомий тісний зв'язок тисяцьких із чорними людьми, але не з воїнами, а з виробниками або торговцями. Вочевидь, такий зв'язок виник ще в домонгольський час, а участь у військових діях пересічних чорних людей, що складали основу тисячі, але не десятських і не сотницьких, зробила необхідним і командування ними сином тисяцького.

* * *

Особливого розгляду вимагає згадка в Чернігівському князівстві Сновської тисячі, сама фіксація якої змушує ставити питання про сновського тисяцького. Місто Сновськ, про яке літопис уперше говорить під 1068 р. під час опису вторгнення половців у володіння чернігівського князя Святослава Ярославича¹⁷ по суті справи був форпостом Чернігова, відсунутим від нього на північний схід на відстані приблизно 30 км для захисту столичного міста від нападів кочівників. Сновськ стояв на правому, найближчому до Чернігова, березі р. Снов, правої притоки Десни.

Сновська тисяча фігурує в джерелах набагато пізніше за першу згадку Сновська. Розповідаючи про захоплення Києва Юрієм Долгоруким у 1149 р., Іпатіївський літопис повідомляє, що, узявши наприкінці серпня 1149 р. місто¹⁸, Юрій «посла по Володимира по Давыдовича Чернигову, и приѣха Володимиръ к Гюргеви и поклонися емоу. А Святославъ Олговичъ поча емоу молвити: «Держиши отчину мою». И тогда взя Курескъ и с Посемьемъ, и Сновскоую тысячу оу Изяслава, и Слоучьскъ, и Кльчьскъ, и вси Дрегвичѣ. И тако ся оуладивше и разѣхашася»¹⁹. Події, описані у згаданому літописному уривку, потребують певних пояснень. Дії Юрія Долгорукого, про які йдеться в літописі, того, який перед цим вигнав суперника з Києва, свого небожа володимиро-волинського князя Ізяслава Мстиславича, були викликані бажанням суздальського князя зруйнувати союз Ізяслава з чернігівськими князями Володимиром та Ізяславом Давидовичами і тим самим перешкодити реваншистським планам небожа, котрий утратив Київ. Тому в Київ з Чернігова був викликаний старший з Давидови-

чів Володимир, який займав чернігівський стіл. Справу Ізяслава Мстиславича було програно, і чернігівському князеві не залишалося нічого іншого, як схилити голову перед переможцем Юрієм Долгоруким. Але цього виявилось недостатньо. Союзник Долгорукого новгород-сіверський князь Святослав Ольгович зажадав від Володимира повернути йому його колишні володіння. Вимоги ці були справедливі, і Володимир Чернігівський змушений був задовольнити законні претензії двоюрідного брата. Святославові були повернені Курськ, міста і села по р. Сейм, а також Сновська тисяча, які до осені 1149 р. знаходилися в руках Ізяслава Давидовича. Крім того, до Святослава повернулися Клеческ, Случеск і «вси Дреговичѣ». Останні – на схід від Случеська в землях по середній течії р. Березина, заселених плем'ям дреговичів²⁰.

Свого часу з легкої руки О. К. Зайцева стали рахувати, що Клеческ, Случеск і Дреговичі були одвічними володіннями чернігівських князів мало не з часу утворення Чернігівського князівства, що існувало тривалий час, тобто з 1054 р.²¹. Проте з такими уявленнями погодитися важко. Відомо, наприклад, що в 1116 р. Володимир Мономах, який займав у той час київський стіл, ходив походом на полоцького князя Гліба Всеславича за те, що той «воеваль Дрѣговичи и Случескъ пожегъ»²². Очевидно, що Дреговичі і Случеск належали Київському князівству. У 1161 р. Случеск намагався утримати за собою молодший син київського князя Мстислава Великого Володимир. Боротьба за це місто закінчилася його поверненням до складу Київського князівства, що управлялося тоді смоленським князем²³. Що ж стосується Клечеська, то там у 1127 р. правив князь В'ячеслав Ярославич²⁴, онук київського князя Святополка Ізяславича. Ніяких чернігівських князів у вказаних районах до 40-х рр. XII ст. не виявляється. Стає ясным, що Клеческ, Случеск і Дреговичі були київськими володіннями, а до Святослава Ольговича вони могли потрапити тільки від його рідного брата Всеволода Ольговича, що займав у 1139–1146 рр. київський стіл. Такі передачі київських земель у тимчасове користування представникам чернігівських Рюриковичів мали місце і в пізніший час. Так, у 1155 р. Юрій Долгорукий, ставши київським князем, виділив чернігівському князеві Ізяславу Давидовичу київський Мозир, а новгород-сіверському князеві Святославу Ольговичу інше київське місто – Корчеськ²⁵. Коли київським князем став Ізяслав Давидович Чернігівський, він у 1158 р. мав намір передати Мозир Святославу Ольговичу²⁶. У 1180 р. чернігівський князь Святослав Всеволодович планував захопити Київ і наділити київськими містами своїх родичів: «Давида имоу, а Рюрика выженоу изъ землѣ, и приимоу единѣ власть Роускоюу и с братьею...»²⁷. Російська земля у даному контексті означала Київське князівство, де мали свої володіння смоленські князі Давид і Рюрик Ростиславичі.

Якщо київські землі Святослава Ольговича, згадані літописом під 1149 р., були його тимчасовим володінням, то чернігівський Курськ з Посем'ям, швидше за все, його вотчиною. Ці володіння були відокремлені один від одного багатьма сотнями кілометрів. Сновська тисяча, що потрапила в руки Святослава Ольговича, була, звичайно, ближче до його спадкових володінь, але і вона знаходилася від них не за одну сотню кілометрів, відстань від Курська до Сновська, наприклад, навіть по прямій становить 288 км. Вочевидь, тисяча стала придатком до того, чим уже володів Святослав Ольгович у Чернігівському князівстві.

Російські вчені XIX–XX вв. вважали, що давньоруська тисяча була військовою організацією, розселеною на певній території, і така територія, переймаючи назву організації, також називалася тисячею. Наприклад, А. М. Насонов, один із видатних радянських істориків XX ст., про Сновську тисячу писав наступне: «Из Ипатьевской летописи под 1149 г. мы узнаем, что Курск с Посемьем не входили в пределы Сновской тысячи и что Святослав Ольгович получил Сновскую тысячу, находившуюся ранее во владении Изяслава Давыдовича. Изяслава, когда он держал Сновскую тысячу, в 1147 г. мы застаем в Стародубе, а Владимира Изяславича²⁸ в Чернигове; в том же году застаем Изяслава и в Новгороде-Северском, откуда он направляется к брату в Чернигов (Ипат. л.). Явно, что в состав Сновской тысячи входили Стародуб и Новгород-Северский»²⁹. Далі слідував головний висновок: «Сведения о Сновской тысяче делают неизбежным предположение о вырастающем значении местной военной организации данничества»³⁰. Таке заключення можливе тільки при презумпції, що тисяча – це військова організація, що складається з представників знаті, яка озброєно

рукою підкорює місцеве населення і примушує його платити данину завойовникам. Подібне тлумачення А. М. Насонова стала найавторитетнішим в радянській історико-географічній науці. Зокрема, його підтримав О. К. Зайцев, що написав спеціальне дослідження по історичній географії Чернігівського князівства в домонгольській час³¹, а також чернігівський археолог В. П. Коваленко, який змалював межі такою, що виникла в X ст., Сновської тисячі на сході, використовуючи російсько-литовські дипломатичні документи початку XVI ст.³². Чому ці документи можуть свідчити про межі Сновської тисячі X ст., а не про значно пізніші рубежі волостей, що відносилися до міста Сновська, український дослідник не пояснив.

Між тим, дані, використані А. М. Насоновим для своїх наукових висновків, виявляються неповними і такими, що свідчать зовсім про інше.

Передусім необхідно відмітити, що визначати розміри Сновської тисячі по місцях пересування її володаря князя Ізяслава Давидовича в 1147 р. методично неправомірно. У 1146 р. після смерті київського князя Всеволода Ольговича, чернігівця за походженням, розгорнулася запекла боротьба за Київ між володимиро-волинським князем Ізяславом Мстиславичем, онуком Володимира Мономаха, і Ігорем Ольговичем, рідним братом Всеволода. Ізяславу Мстиславичу вдалося подалати опір Ігоря Ольговича і його брата Святослава Ольговича, який йому допомагав, котрі володіли східною частиною Чернігівського князівства. Переможця стали підтримувати володарі західної половини Чернігівського князівства брати Володимир та Ізяслав Давидовичі. В умовах військової обстановки слідували часті переїзди князів з міста до міста, пов'язані з наступом на супротивника або втечею від нього. Наприкінці 1146 р. і в 1147 р. Ізяслав Давидович зумів побувати не лише в Новгороді-Сіверському і Стародубі, як указував А. М. Насонов, але і в Путивлі³³, Севську³⁴, Болдизі³⁵, Карачеві³⁶, Брянську³⁷, Дедославлі³⁸, Попаші³⁹ і Чернігові. Причому не в князівстві, як іноді роз'яснював А. М. Насонов, тлумачивши, що таке літописний «Чернігів», а саме в місті Чернігові⁴⁰. Відносити на підставі князівського відвідування усі перераховані міста до давньої Сновської тисячі явно алогічно. Тим паче, що Дедославль, що згадується в переліку міст, в яких побував князь Ізяслав Давидович у 1146 р., в 40-і рр. XII ст. залишався містом в'ятичів.

Та й Сновську тисячу давньою визнати не можна. І до, і після 1149 р., коли єдиний раз в джерелах згадується Сновська тисяча, в літописах фігурує просто Сновськ. Така назва наводиться при першій згадці Сновська в 1068 р. Той же Сновськ названий у другому за часом повідомленні про це місто 1155 р., де йдеться про те, як новгород-сіверський князь Святослав Ольгович відібрав за зраду у свого небожа Святослава Всеволодовича три міста, в їх числі й Сновськ, але натомість все ж таки дав йому інші три міста, мабуть, меншого значення. Дві звістки про Сновськ відносяться до XIII ст. У першій з них повідомляється, що в 1203 р. під час взяття Києва дружина Ростислава Ярославича полонила дорогобузького князя Мстислава Володимировича, і князь Ростислав повів його «ко Сновську к собѣ»⁴¹. Йдеться про Ростислава, сина чернігівського князя Ярослава Всеволодовича. Якщо Сновськ у 1203 р. належав йому, то це означає, що місто повернулося в управління власне чернігівських князів. Нарешті, в січні – травні 1235 р. під час нападу київського і володимиро-волинського князів на Чернігівське князівство серед інших місцевих міст був узятий і «Сновескъ»⁴¹. При цьому ніякої «тисячі» літопис не згадує. З наведених літописних свідчень виходить, що в 1149 р. князеві Святославу Ольговичу була повернена не якась величезна територія дуже давньої Сновської тисячі, навіть не усе місто Сновськ із волостями, що відносилися до нього, а лише частина цього міста і його округи, зайнята «тысячюю» – організацією чорних людей, об'єднаних у десятки на чолі з десятичними; у більші одиниці – сотні, що склалися з десяти десятків, на чолі з сотницькими; нарешті, в об'єднання десяти сотень – тисячу. Чорні, тобто прості, люди склали основну масу тисячі. Думка, що колись тисяча цілком складалася з представників місцевої знаті, джерелами не підтверджується.

Коли ж і у зв'язку з чим могла бути організована Сновська тисяча? Оскільки Сновською тисячею володів князь Святослав Ольгович, потім його двоюрідний брат Ізяслав Давидович, мабуть, у період 1146–1149 рр., а далі знову Святослав Ольгович, можна вважати, що в другій чверті XII ст. ця тисяча вже існувала. В указаний час у

Чернігівському князівстві сталися важливі зміни. У 1127 р. старший син чернігівського князя Олега Святославича Всеволод «я стрья своего Ярослава Черниговѣ, изъѣхавъ і, а дружину его исъче и разъграби ... а Ярославъ пусти Мюрому»⁴³. Чернігівський князь Ярослав Святославич, дядько Всеволода Ольговича, був сином від другого шлюбу свого батька з Одою, графинею Брауншвейзькою. Тому нащадки Святослава Ярославича від його першого шлюбу не хотіли поступатися йому Черніговом. Ярослав був вигнаний із столиці князівства і відправлений на князування в Муром, найсхідніше чернігівське місто. Тепер самому Чернігову стала загрозувати небезпека нападу зі сходу не лише половецьких кочовиків, але й колишнього чернігівського князя і його синів. Тому в другій чверті XII ст. на сході від Чернігова будується ряд фортець таких, як Сосниця, Блестовит, Березий, Хоробор, а на шляху між Черніговом і Сновськом зводиться Гуричів (Гюргев), уперше згадуваний у 1142 р.⁴⁴. Мабуть, Сновська тисяча і була організована чернігівськими князями на початку другої чверті XII ст. головним чином для того, щоб забезпечити оборонні роботи по лінії Чернігів – Сновськ. У цьому плані історія чернігівської Сновської тисячі була схожа на історію київської Білгородської тисячі, що виникла не пізніше початку XII ст. і сприяла тому, що в XII ст. Білгород перетворився на неприступну фортецю, де знаходили надійний притулок навіть київські князі, коли залишали Київ під натиском своїх ворогів⁴⁵.

Сліди десятичної організації виявляються, мабуть, і в інших центрах Чернігівського князівства. Іпатіївський літопис повідомляє про узяття і розграбування на початку 1147 р. військами київського князя Ізяслава Мстиславича і чернігівських князів Володимира та Ізяслава Давидовичів міста Путивль, яким володів князь Святослав Ольгович. Переможці захопили двір путивльського князя, спустошили Вознесенську церкву і полонили «челяди 7 сотъ»⁴⁶. Кругла цифра – сімсот чоловік, що обслуговували князівське господарство в Путивлі, може бути співвіднесена із сімома сотнями десятичної системи в цьому місті.

1. Правда Русская. – М.; Л., 1940. – Т. I. – С. 110.
2. Кучкин В. А. Черниговское княжество / В. А. Кучкин // Древняя Русь в средневековом мире. – М., 2014. – С. 881, 949 (табл.).
3. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т. II. – Стб. 500.
4. Там само. – Стб. 502.
5. Там само. – Стб. 513.
6. Там само. – Стб. 502.
7. Там само. – Стб. 518. У 1158 р. чернігівський князь Святослав Ольгович звинувачував Ізяслава в тому, що він «ую волость Черниговскую собою держить и съ своим сыновцемъ». *Див:* Там само. – Стб. 500.
8. Там само. – Стб. 490.
9. Там само. – Стб. 502.
10. Там само. – Стб. 537.
11. Там само. – Стб. 508, 509.
12. Там само. – Стб. 522–523. Ім'я «Антонъ» написано на бічному полі арк. 186 зв. іншим почерком.
13. Попередник Антонія на чернігівській кафедрі єпископ Онуфрій останній раз згадується в літописі в 1147 р. *Див:* Там само. – Стб. 340.
14. Там само. – Стб. 499.
15. Там само. – Стб. 650.
16. Там само. – Стб. 641.
17. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Л., 1926–1928. – Т. I. – Стб. 172.
18. Про дату *див.:* Бережков Н. Г. Хронология русского летописания / Н. Г. Бережков. – М., 1963. – С. 149.
19. Ипатьевская летопись. – Стб. 384 і вар. 43.
20. Про розселення дреговичів *див:* Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. – М., 1982. – С. 115.

21. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. К. Зайцев // Древнерусские княжества XII–XIII вв. – М., 1975. Карта-вклейка між с. 80–81. Висновки А. К. Зайцева відносно території Чернігівського князівства домонгольського часу прийняв Б. О. Рыбаков, але на розміщеній у своїй праці карті дипломатично не показав західних меж Чернігівського князівства, хоча на правому березі Дніпра помістив нібито чернігівське місто Річицю. *Див:* Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982. – С. 500.
22. Ипатьевская летопись. – Стб. 282.
23. Там само. – Стб. 521.
24. Там само. – Стб. 292.
25. Там само. – Стб. 482.
26. Там само. – Стб. 498.
27. Там само. – Стб. 615.
28. Так у книзі А. М. Насонова. Слід – Давидовича.
29. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М., 1951. – С. 58.
30. Там само. – С. 66–67.
31. Зайцев А. К. Черниговское княжество... – С. 66, 69, 70.
32. Коваленко В. П. Сновская тысяча / В. П. Коваленко // Древняя Русь в средневековом мире. – М., 2014. – С. 769–770.
33. Ипатьевская летопись. – Стб. 333–334.
34. Там само. – Стб. 335.
35. Там само.
36. Там само. – Стб. 336.
37. Там само. – Стб. 338.
38. Там само.
39. Там само. – Стб. 356.
40. Там само. – Стб. 342, 343.
41. Лаврентьевская летопись. – Стб. 419.
42. Ипатьевская летопись. – Стб. 772.
43. Там само. – Стб. 290.
44. Там само. – Стб. 312.
45. Там само. – Стб. 604.
46. Там само. – Стб. 334.

Владимир Кучкин

ТЫСЯЧКИЕ И ДЕЦИМАЛЬНАЯ СИСТЕМА В ЧЕРНИГОВСКОМ КНЯЖЕСТВЕ ДОМОНГОЛЬСКОГО ВРЕМЕНИ

Статья посвящена истории десятичной системы древней Руси, в частности, в таком крупном княжестве, как Черниговское. В XII в. в этом княжестве фиксируются тысячки в Чернигове и Новгороде-Северском, двух самых значительных центрах княжества. Особая тысяча в конце первой половины XII в. отмечена в Сновске. В это же время в Путивле жили 700 человек княжеской «чади», что позволяет говорить о 7 сотнях той же десятичной организации.

Ключевые слова: десятичная система в древней Руси, Черниговское княжество, тысячки и их функции в Чернигове и Новгороде-Северском, Сновская тысяча, чадь в Путивле.

TYSYATSKIE AND DECIMAL SYSTEM IN THE CHERNIGOV PRINCIPALITY OF PRE-MONGOL PERIOD

The article is devoted to the history of Old Russia decimal system, particularly in such a large principality, as Chernihiv. In the XII century this fixed in Chernihiv and Novgorod Seversky, the two most important centers of the principality. Special thousand has existed at the end of the first half of the XII century in Snovsk. At the same living in Putivl of 700 princely «Chad'» suggests the existence of the 7 hundreds of the same decimal organization.

Keywords: Old Russia decimal system, Chernigov principality, tysyatskiye and their functions in Chernigov and Novgorod Seversky, Snovsk thousand, chad' in Putivl.